

УДК 342.95:341.231.14

## ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЗАСАДИ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

### LAW SUPREMACY AND IT'S IMPACT ON PRINCIPLES OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES

Глібко О.В.,

здобувач при кафедрі адміністративного права  
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто верховенство права як принцип судового провадження у справах про адміністративні правопорушення. З'ясовано його вплив на інші принципи, що діють у даному провадженні. Проведено аналіз судової практики України з розгляду справ про адміністративні правопорушення. Досліджено рішення Європейського суду з прав людини, якими констатовано недотримання національними судами у відповідному провадженні вимог, що є елементами принципу верховенства права.

**Ключові слова:** верховенство права, принципи правосуддя, адміністративні правопорушення, принцип рівності та справедливості, принцип правової визначеності.

В статье рассмотрено верховенство права как принцип судебного производства по делам об административных правонарушениях. Определено его влияние на иные принципы, действующие в данном производстве. Проведен анализ судебной практики Украины по рассмотрению дел об административных правонарушениях. Исследованы решения Европейского суда по правам человека, в которых констатировано несоблюдение национальными судами в соответствующем производстве требований, выступающих элементами принципа верховенства права.

**Ключевые слова:** верховенство права, принципы правосудия, административные правонарушения, принцип равенства и справедливости, принцип правовой определенности.

The article describes principle of law supremacy in cases of administrative offenses. It's impact on other bases proceedings with an aim to a fair judgment is determining now. Analaised of judicial practice in Ukraine and European Court of Human Rights has been taken.

**Key words:** law supremacy, principles of justice, administrative offenses, principle of equality and justice, principle of legal certainty.

**Актуальність теми.** У системі принципів, якими повинні керуватися судді при розгляді та вирішенні справ про адміністративні правопорушення, особливе місце належить принципу верховенства права. Закріплення цього принципу на конституційному рівні свідчить про офіційне визнання його вирішальної ролі при побудові в Україні демократичної та правової держави. Окрім цього, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), у преамбулі до якої верховенство права визнано як принцип, що об'єднує країни-учасниці Ради Європи [1], наша держава тим самим взяла на себе зобов'язання утвердження й забезпечення прав і свобод громадян у своїй діяльності.

Принцип верховенства права став предметом детального вивчення з боку таких провідних науковців, як А.П. Заєць, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Н.Б. Писаренко, С.П. Погребняк, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов тощо. У свою чергу, дослідженню принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення присвячено наукові праці таких правознавців: О.М. Бандурки, О.А. Банчука, С.Ю. Бенковського, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, М.О. Ктіторова, Д.М. Лук'янця та ін.

Однак, незважаючи на численність наукових праць із вказаної проблематики, питання реалізації принципу верховенства права в адміністративно-деліктному процесі знайшли лише фрагментарне висвітлення у спеці-

альній юридичній літературі. Саме тому метою статті є з'ясування обсягу вимог цього принципу щодо судового провадження у справах про адміністративні правопорушення, необхідного для досягнення мети правосуддя – ухвалення справедливого рішення.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», що означає початок, основа, першоджерело. У тлумачних словниках досліджуваний термін загалом розкривається як основне, вихідне положення якоїсь теорії, вчення, науки, світогляду або теоретичної програми. Будучи вираженими у праві, принципи набувають державно-владного характеру і перетворюються на загальнообов'язкові вимоги. Юридична об'єктивація принципів може відбуватися шляхом: 1) текстуального закріплення – безпосереднього формулювання в нормах права; 2) змістовного закріплення – виведення зі змісту норм права.

Вважається, що принципи-норми мають більше регулятивне значення, оскільки характеризуються високим ступенем вираженості у тексті нормативно-правового акту, що, у свою чергу, сприяє кращому розумінню їх змісту. Не дивлячись на те, що принципам, які змістовно закріплені у нормативно-правових актах, притаманна певна абстрактність, недооцінювати їх роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин було б не правильним. Останні, перебуваючи у нерозривній єдності з принципами-нормами, мають універсальний характер (притаманні для всіх галузей права) та спрямовують розвиток й функціонування усієї правової системи.

Як відмічає С.С. Алексєєв, у розвинутих правових системах принципи є свого роду «згустками» правової тканини, що мають важливе самостійне значення для врегулювання суспільних відносин [2, с. 261]. Особливе місце принципів у структурі права обумовлено тим, що вони є не простими правовими приписами, а такими, які мають основоположний, фундаментальний або провідний характер.

У рішенні Конституційного Суду України від 22 грудня 2010 р. у справі про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху зазначено, що в нашій державі процедура притягнення до цього виду юридичної відповідальності ґрунтується на конституційних принципах та правових презумпціях, які зумовлені визнанням і дією принципу верховенства права в Україні [3]. Конституція України безпосередньо не розкриває ознаки принципу верховенства права, а лише надає певні орієнтири для розуміння його сутності. Так, наприклад, у ч. 2 ст. 3 Основного Закону зазначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. З метою забезпечення дотримання органами публічної влади цього фундаментального принципу при здійсненні покладених на них завдань, у тому числі й у сфері судочинства, необхідно проголошену у ч. 1 ст. 8 Конституції України декларацію наповнити конкретним змістом.

Аналізуючи дане правове явище на доктринальному рівні, науковцям не вдалося досягти єдності думок щодо його дефініції. Це й не дивно, зважаючи на складність, динамічність та універсальність досліджуваної категорії. Верховенство права пройшло довгий шлях становлення, перш ніж набути статусу засадничої загальноєвропейської правової цінності. Але ще на початку XIX ст. професор Оксфордського університету Альберт Дайсі у фундамент означеного принципу закладав положення про необхідність усунення проявів державного свавілля. Під цим він мав на увазі те, що «...ніхто не може бути покараний і полатитися особисто чи власним статком інакше, як за конкретне порушення закону, доведене законним способом перед звичайними судами країни» [4, с. 212–213]. Окрім цього, визначальними при з'ясуванні головного змісту принципу верховенства права є положення про гаранту-

вання пріоритету права у суспільстві та забезпечення реалізації прав і свобод особи.

Спираючись на аналіз тлумачення принципу верховенства права у сучасній європейській правовій доктрині, А.А. Пухтецька обґрунтовує висновок про те, що за своїм змістом цей принцип становить поєднання низки критеріїв (вимог), які хоча й різняться за своєю формою нормативно-правового опосередкування в національному законодавстві, але покликані забезпечувати пріоритет прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина в суспільстві, у тому числі й у стосунках із органами публічної влади» [5, с. 34].

Розуміючи багатомірність та універсальність принципу верховенства права, присвяtimo більше уваги його вивченню у контексті відправлення правосуддя у справах про адміністративні правопорушення. З цього приводу, перш за все, необхідно відмітити, що даний принцип текстуально не закріплений у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [6]. Це є суттєвим недоліком вказаного кодифікованого акту, але не означає, що вимоги аналізованого принципу не повинні враховуватися під час здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, особливо, якщо йдеться про судову процесуальну форму розгляду таких справ.

Так, у ч. 2 ст. 246 КУпАП використано формулювання відсильного характеру, відповідно до якого порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення в районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах визначається цим Кодексом та іншими законами України. Зокрема, у нормах Закону «Про судочність і статус судів» встановлено, що суд, реалізуючи функцію правосуддя, діє на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих національним законодавством, а також міжнародними договорами, ратифікованими Україною [7]. Однак іншої інформації, яка б дозволила надати досліджуваному принципу додаткового змісту, у Законі не вміщується.

Більш змістовну спробу легально інтерпретувати критерії принципу верховенства права зроблено у Кодексі адміністративного судочинства України, ч. 2 ст. 8 якого встановлено, що суд застосовує даний принцип з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [8]. Щоправда, не слід забувати про сферу дії цього Кодексу, яка поширюється на діяльність судів адміністративної юрисдикції щодо вирішення публічно-правових спорів, і аж ніяк не стосується судового провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Вищенаведене нормативне положення впливає зі ст. 32 вже згадуваної Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у відповідності до якої питання тлумачення й застосування останньої підпадають під юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – Суд). До речі, обов'язковість цієї юрисдикції визнана Україною під час ратифікації вказаного міжнародно-правового акту. У свою чергу, приписи ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зобов'язують українські суди при розгляді віднесених до їх юрисдикції справ застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерела права [9].

На підставі вивчення значної кількості оприлюднених для загального доступу рішень судів першої інстанції та Апеляційного суду Харківської області, ухвалених у справах про адміністративні правопорушення за останні три роки, можна зробити висновок щодо відсутності у мотивувальній частині цих рішень, за певних винятків, посилаєнь на норми Конвенції, увесь зміст якої пронизаний принципом верховенства права. Детальне вивчення окремих рішень свідчить про неправильне розуміння суддями сфери дії цього міжнародно-правового акту і, як наслідок,

ігнорування його вимог під час здійснення провадження в означеній категорії справ.

Проілюструвати це можна прикладом постанови Апеляційного суду Харківської області від 22 жовтня 2014 р., ухваленій у справі про порушення правил дорожнього руху [10]. При зверненні до суду апелянт обґрунтовував свої вимоги посиланням на ч. 1 ст. 6 Конвенції та наполягав на дотриманні усіх її гарантій. Відповідно до вказаного припису кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Але суд апеляційної інстанції, буквально розуміючи зміст даної міжнародно-правової норми, зазначив, що дія останньої не поширюється на розгляд справ про адміністративні правопорушення, а стосується тільки провадження у справах цивільної та кримінальної юрисдикції.

Тим самим апеляційний суд проігнорував зміст положень постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя». Зокрема, у п. 13 постанови звертається увага судів загальної юрисдикції на те, що Європейський суд з прав людини надав автономне значення використаним у Конвенції термінам з огляду на відмінність юридичної термінології держав-учасниць при позначенні однакових правових явищ [11].

Суд для цілей застосування конвенційних норм роз'яснив їх значення, незалежно від того, як у правових системах різних держав розуміють поняття «цивільні права і обов'язки», «кримінальне обвинувачення», «обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення», «затримання або арешт», «розумний строк судового розгляду» тощо. При цьому в тексті Конвенції та протоколів до неї взагалі не зустрічається така юридична категорія, як «адміністративне правопорушення». Не дивлячись на це, спробуємо довести, що вимоги про справедливий судовий розгляд поширюються і на провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Для цього, у першу чергу, дослідимо зміст конвенційного поняття «кримінальне обвинувачення». При його визначенні суд виходить із таких критеріїв: 1) класифікація правопорушення згідно з національним законодавством; 2) правова природа правопорушення; 3) характер і ступінь суворості покарання, яке може понести правопорушник [12]. Останній критерій є визначальним, і саме виходячи з нього, справи про адміністративні правопорушення, за результатами розгляду яких на особу може бути накладено покарання у вигляді позбавлення свободи чи значного штрафу, визнаються судом кримінальними та потребують застосування гарантій справедливості судового розгляду, викладених у ст. 6 Конвенції.

Підтвердити цей висновок можна посиланням на низку рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих, у тому числі, й у справах проти України. Наприклад, у справі «Корнев і Карпенко проти України» заявниця Карпенко наполягала на застосовності кримінально-правового аспекту конвенційного права на справедливий суд при вирішенні питання про притягнення її до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, передбаченого ст. 1853 КУпАП. Згідно з редакцією цієї статті, чинної на час розгляду справи, у санкції, поряд зі штрафом, закріплювалась можливість застосування адміністративного арешту. З огляду на це, суд зазначив, що таке правопорушення не є незначним, а провадження у цій справі слід вважати по суті кримінальним [13].

Також, заслуговує на увагу рішення, ухвалене у справі «Лучанінова проти України», у якому суд при обґрунтуванні висновку про застосовність ст. 6 Конвенції наводить

аргументацію, яка виходить за межі вищезазначених критеріїв. Так, національним судом заявниці було визнано винною у вчиненні дрібного викрадення чужого майна (вартістю 0,42 грн.) – адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст 51 КупАП, за яке може бути накладено стягнення у вигляді штрафу або виправних робіт. Вона не погодилась із результатом провадження, вважаючи його несправедливим. У свою чергу уряд у своїх запереченнях проти прийнятності такої заяви зазначив, що дане провадження не стосувалось «кримінального обвинувачення» і по суті було адміністративним. Врахувавши загальний характер законодавчого положення, яке порушила заявниця, а також профілактичну та каральну мету передбачених ним стягнень, суд визнав провадження кримінальним для цілей застосування Конвенції. А той факт, що застосований до неї судом штраф було згодом замінено на зауваження у зв'язку із малозначністю діяння, не може позбавити це правопорушення притаманного йому кримінального характеру [14].

Отже, визнання провадження кримінальним у розумінні Європейського суду з прав людини вимагає від суб'єктів, що його здійснюють, додержання низки обов'язкових для процедури кримінального обвинувачення вимог, кожна з яких ґрунтується на принципі верховенства права. До цього переліку слід відносити такі принципи та правові презумпції:

- 1) справедливості;
- 2) законності;
- 3) рівності всіх учасників провадження перед законом і судом;
- 4) публічності (гласності);
- 5) забезпечення доведеності вини (презумпція невинуватості);
- 6) забезпечення права особи на захист;
- 7) забезпечення оскарження судового рішення;
- 8) юридичної визначеності;
- 9) обов'язковості судових рішень.

Серед перелічених принципів (правових презумпцій) вирізнямо ті, які ані текстуально, ані змістовно не закріплені у КУпАП. Це, зокрема, принципи справедливості і юридичної визначеності та презумпція невинуватості особи, що притягається до адміністративної відповідальності.

У тексті КУпАП жодного разу не використано термін «презумпція невинуватості», не кажучи вже про надання їй статусу однієї з провідних засад провадження у справах про адміністративні правопорушення. На переконання В.А. Ойгензіхта, презумпцію слід відносити до нормативних правил, положень і прийомів процесу доказування, за допомогою яких можна зробити висновок про існування певних обставин, фактів, правових статусів і властивостей [15, с. 26]. Згідно з презумпцією невинуватості особа, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення, вважається невинуватою, доки інше не буде встановлено визначеним у законі способом, за умови, що тягар доказування покладено на вповноважених на це владних суб'єктів.

В Україні презумпція невинуватості є конституційною за формою свого закріплення, але, виходячи зі змісту ст. 62 Основного Закону, її вимоги є обов'язковими тільки під час здійснення кримінального провадження. Разом із тим, Конституційний Суд України при обґрунтуванні своєї позиції про неконституційність положень статей 141, 258 КУпАП щодо особливостей адміністративної відповідальності власників транспортних засобів вказав, у тому числі, і на їх невідповідність ст. 62 Конституції України, визнаючи тим самим застосовність вимог презумпції невинуватості до порядку вирішення питання про адміністративну відповідальність особи. Остання теза підтверджується також судовою практикою розгляду справ про адміністративні правопорушення, за якою у рішеннях по даних справах текстуально згадана презумпція невинуватості. Дійсно, не зважати на критерії цієї важливої засади

деліктного процесу неможливо, оскільки вина виступає обов'язковим елементом складу будь-якого адміністративного правопорушення (ст. 9 КУпАП).

Очевидно, що удосконалення чинних приписів КУпАП шляхом закріплення презумпції невинуватості призведе до зменшення кількості випадків незаконного притягнення осіб до адміністративної відповідальності.

Для прикладу: у Деліктно-процесуальному кодексі Естонської Республіки, сферою регулювання якого є порядок провадження у справах про проступки у позасудовому порядку та судочинства, дану правову презумпцію закріплено у статті 4 [16]. Відповідно до вказаного нормативного припису ніхто не може розглядатися як винний у вчиненні проступку до набрання стосовно нього законної сили рішенням про його покарання за проступок.

Не перебільшуючи, можна сказати, що без додержання принципу справедливості під час здійснення судочинства не можливо характеризувати цей вид державної діяльності, як правосуддя. Зазвичай, справедливість розглядають як властивість права, що виражена у рівному юридичному масштабі поведінки, а справедливе застосування норм права передбачає, передусім, недискримінаційний підхід та неупередженість.

Слід погодитися з висновками Н.Б. Писаренко, яка стверджує, що справедливим судово провадження вважається за умови, якщо розгляд такої справи та проголошення судового рішення були публічними, а встановлення необґрунтовано нетривалих строків для розгляду справ про адміністративні правопорушення тягне порушення прав особи, відносно якої вирішується питання про відповідальність [17, с. 64–66].

Відомий російський правознавець Т.Г. Морщакова виділяє у понятті справедливого судочинства два аспекти: 1) матеріальний (змістовний) – полягає у тому, що кожне судово рішення повинно бути справедливим по суті; 2) процесуальний (процедурний) – передбачає розгляд справи відповідно до встановлених правил [18]. Дотримання обох із наведених аспектів справедливості у ході судового розгляду справ про адміністративні правопорушення досягається за умови забезпечення таких гарантій:

пропорційності юридичної відповідальності характеру і ступеню суспільної шкідливості правопорушення; неприпустимості притягнення до адміністративної відповідальності двічі за одне й те ж саме правопорушення; сприяння у реалізації процесуальних прав особи; незворотності дії у часі закону, який встановлює або посилює адміністративні санкції; забороні піддавати особу покаранню, що принижує її гідність тощо. Ці процесуальні вимоги мінімізують ймовірність свавілля суду, а прийняте з їх порушенням рішення не може вважатися справедливим.

Принцип правової визначеності є одним із фундаментальних елементів верховенства права, який досі не отримав закріплення в українському законодавстві. Разом із тим Конституційний Суд України неодноразово згадував його у своїх рішеннях, зазначаючи при цьому, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі.

Вимоги принципу правової визначеності повинні враховуватися не тільки під час правотворчості, а й при застосуванні встановлених нормативних положень. Стосовно другого аспекту цього принципу Європейський суд із прав людини надав тлумачення у рішеннях по справі «Рябих проти Росії»: «... жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду» [19].

**Висновки.** Викладене свідчить про те, що у нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення не в достатній мірі відображені стандарти правосуддя, встановлені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Така ситуація потребує якнайшвидшого виправлення шляхом внесення відповідних законодавчих змін, у яких мають бути враховані всі елементи принципу верховенства права.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ Джерел:

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
2. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. – Т. I. / В.В. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – 360 с.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху від 22.12.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 101. – Ст. 3639.
4. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции: монография / А.В. Дайси; под ред. П.Г. Виноградова. – Изд. 2-е. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 671 с.
5. Пухтецька А.А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А.А. Пухтецька // Вісник НАН України. – 2010. – № 3. – С. 33–43.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
7. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55. – Ст. 1900.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35–37. – Ст. 446.
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.
10. Постанова Апеляційного суду Харківської області від 22 жовтня 2014 р., № 44540996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44540996>.
11. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Енгель та інші проти Нідерландів» від 8 червня 1976 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/SO2825.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2825.html).
13. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Корнев і Карпенко проти України» від 21.10.2010 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 31. – Ст. 1338.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лучанінова проти України» від 9 червня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 70. – Ст. 2853.
15. Ойгензихт В.А. Понятие гражданско-правовой презумпции / В.А. Ойгензихт / Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 25–33.
16. Деліктно-процесуальний кодекс Естонської Республіки від 22.05.2002 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo>.
17. Писаренко Н.Б. Окремі аспекти та реалізації права на справедливий суд у провадженні в справах про адміністративні правопорушення / Н.Б. Писаренко // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 22. – С. 61–69. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/12/pysarenko\\_22.pdf](http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/12/pysarenko_22.pdf).
18. Морщакова Т.Г. Конституционная защита прав и свобод граждан судами Российской Федерации / Т.Г. Морщакова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 4 (49). – С. 124–128.
19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рябих проти Росії» від 03.12.2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm>.